

AKSHAR WANGMAY

International Peer Reviewed Journal

UGC CARE LISTED JOURNAL

January - 2020

Progressive Thinkers in Maharashtra

Executive Editor

Dr. Subhash Nikam

Principal

Mahatma Gandhi Vidyamandir's

Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts, Science & Commerce College, Nimgaon,
Tal. Malegaon, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Co-Editor

Asso Prof. Subhash L. Ahire

Chief Editor

Dr. Nanasaheb Suryawanshi

PRATIK PRAKASHAN, 'PRANAV' RUKMENAGAR, THODGA ROAD, AHMEDPUR,
DIST. LATUR, -433515, MAHARASHTRA

Published by - Dr. Subhash Nikam, Principal, KBH College Nimgaon, Tal. Malegaon, Dist. Nashik, MS

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The authors shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editor

Price: Rs. 800/-

1

UGC CARE Listed Journal

PRINCIPAL
Dr. B. S. Desai
Karmaveer Bhausaheb Hiray Arts & Commerce College
Sakri, Tal. Sakri, Dist. Dhule

Scanned by CamScanner

महाराष्ट्रातील दलित चळवळ : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष

प्रा. शरद बाबुराव सोनवजे

सहाय्यक प्राध्यापक - राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती विभलबाई उत्तमराव पाटील कला व वै. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विश्वान महाविद्यालय, साक्री, जि. धुळे (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

महाराष्ट्रात शोषित, वंचित, उपेक्षित, दाबल्या गेलेल्या आणि समाजव्यवस्थेमध्ये अत्यंत हीन असा अस्पृश्य दर्जा असलेल्या लोकांना त्यांचे न्याय्य हक्क मिळवून देण्यासाठी सत्यशोधक चळवळ, ब्राम्हणेतर चळवळ यांच्याप्रमाणेच दलित चळवळ उदयाला आली. भारतीय समाजातील अत्यंत उपेक्षित व शोषित- वंचित अशा लोकांमध्ये आत्मविश्वास व आत्ममान निर्माण करण्याचे काम दलित चळवळीने केले. महाराष्ट्रात दलित, अस्पृश्य लोकांचे दुःख व चेदना जाणून घेऊन, त्यांचे हक्क त्यांना मिळवून देण्यासाठी पुढे आलेले पहिले महात्मानव महात्मा जोतिबा फुले हे होते. महात्मा फुले यांच्यानंतर मर्हर्षि शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज यांनी देखिल अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न केले. परंतु दलितांच्या उध्दारासाठी महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात खऱ्या अर्थाने दलित चळवळीला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कार्यामुळे सुरुवात झाली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे स्वतः अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या महार जातीत जन्माला आलेले असल्यामुळे लहानपणापासूनच त्यांनी अस्पृश्यतेचे घटके सोसले होते. त्यामुळे दलितांना त्यांचे न्याय्यहक्क प्राप्त करून देण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी जो व्यापक लढा उभारला: त्यातूनच दलित चळवळीचा पाया घातला गेला. डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या उध्दारासाठी अखंड जीवनभर केलेल्या समतासंघर्षाचा परामर्श घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आलेला आहे.

दलित मुक्तीसाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समतासंघर्ष :-

परदेशातून उच्च शिक्षण घेऊन आल्यावर देशातील अस्पृश्यांची दशा पालटण्यासाठी, त्यांच्या कामाला दिशा देण्यासाठी व त्यांचे अस्तित्व व अस्मिता जागवण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'मूकनायक' पाक्षिकाचा पहिला अंक शनिवार ३१ जानेवारी १९२० रोजी काढला. "येथूनच बाबासाहेबांचा समाजकार्यात अर्थात दलित चळवळीत प्रवेश झाला. 'मूकनायक' या पाक्षिकाच्या अंकात त्यांनी असे म्हटले होते की, "युगानुयुगे चालत आलेले दास्य, दास्यद्रव्य यापासून बहिष्कृत वर्गाची मुक्ता करण्यासाठी आकाश-पाताळ एक केले पाहिजे. त्यांच्या डोळ्यात ज्ञानाचे अंजन घालून त्यांना आपल्या हीन परिस्थितीची जाणीव करून दिली पाहिजे." यावरून डॉ. आंबेडकरांची दलित मुक्तीसाठीची दूरदृष्टी दिसून येते. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सर्वप्रथम दलितांमध्ये जागृती करण्याचे आणि त्यांना संघटित करण्याचे काम हाती घेतले. दलितांच्या सामाजिक व राजकीय अडचणी सरकारापुढे सादर करण्यासाठी एक मध्यवर्ती मंडळ असावे असे बाबासाहेबांना वाटत होते. त्यासाठी ९ मार्च १९२४ रोजी दामोदर ठकारांनी सभागृह परळ, मुंबई येथे त्यांनी एक सभा बोलविली. या सभेत दलित नेते एकत्र जमले. या सभेतील ठरावानुसार २० जूलै १९२४ रोजी 'बहिष्कृत हितकारिणी सभा' स्थापन झाली." या संदर्भात धनंजय कौर म्हणतात, "बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना म्हणजे भारतातील पददलितांना स्वावलंबन, स्वाभिमान नि आत्मोध्दार यांची शिकवण देऊन; देशात महापरिवर्तन घडवून आणणाऱ्या युगाचा प्रारंभ होय."*

वर्तमानपत्रे ही समाजजागृतीचे प्रभावी माध्यम आहे. यावर आंबेडकरांचा विश्वास होता. तरीदेखिल समाजव्यवस्थेत क्रांतीकारी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी दलित जनतेमध्ये त्यांनी आत्मविश्वास निर्माण केला आणि जनआंदोलनाच्या माध्यमातून संघर्ष उभारला. दलितांना सार्वजनिक पाणवठ्यावर पाणी भरण्यास, मंदिरात प्रवेश करण्यास बंदी होती. या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी १९ व २० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे बहिष्कृत हितकारिणी सभेचे अधिवेशन भरविले. या अधिवेशनात अस्पृश्यतेचा धक्कार करण्यात आला; तसेच महाडच्या चवदार तळ्यावर पाणी पिण्याचा हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी अधिवेशनास जमलेल्या सर्व दलितांनी तेथे जाऊन पाणी पिण्याचे ठरले. याबाबत डॉ. आंबेडकर आपल्या भाषणात म्हणाले, "चवदार तळ्यावर जायचे ते पाणी पिण्यासाठी नव्हे तर इतरांप्रमाणे आम्हीही माणसे आहोत हे सिद्ध करण्यासाठी."* त्यानुसार २० मार्च १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या अनुयायांना सोबत घेऊन महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला. यानंतर "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी २५ व २६ डिसेंबर १९२७ रोजी महाड येथे 'सत्याग्रह परिषद' आयोजित केली. या परिषदेत हिंदू समाजाचा धर्मग्रंथ असलेल्या मनुस्मृतीचे दहन करण्याचा निर्णय घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. हा ग्रंथ जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व विषमतेचा पुरस्कर्ता असून; या ग्रंथातील वचनांमुळे जातीव्यवस्था, अस्पृश्यता व जातीबंधाना बळकटी प्राप्त झाली. शुद्रांचे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक गुलामगिरी कायम करणारी वचने या ग्रंथात होती. त्यामुळेच २५ डिसेंबर १९२७ रोजी डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृतीचा ग्रंथाचे दहन केले."* पुढे ३ मार्च १९३० रोजी डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या मंदिर प्रवेशाच्या हक्कासाठी नाशिक येथे 'काळाराम मंदिर सत्याग्रह' केला. यामुळे दलितांमध्ये आपल्या माणूस म्हणून असणाऱ्या हक्काविषयी जागृती निर्माण होऊ लागली व दलित चळवळ वाढू लागली.

डॉ. आंबेडकरांनी दलित उध्दाराची चळवळ केवळ सामाजिक क्षेत्रापुरती मर्यादित न ठेवता दलितांच्या राजकीय हक्कांसाठी दंडित लढा उभारला. याच प्रयत्नाचा भाग म्हणून त्यांनी. "१९२६ मध्ये हिल्टन यंग कमिशनपुढे आणि १९२८ मध्ये सायमन कमिशनपुढे साक्ष देऊन अस्पृश्यांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. १९३० मध्ये अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून आंबेडकर गोलमेज परिषदेस हजर राहिले."१० ब्रिटीशांनी डॉ. आंबेडकरांना भारतातील दलितांचे पुढारी म्हणून मान्यता देऊन; त्यांची अस्पृश्यांसाठीची स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी मान्य केली. परंतु त्याविरोधात गांधीजींनी आमरण उपोषण सुरू केल्यामुळे; गांधीजींचे प्राण चाचविण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी पुणे करारास मान्यता देऊन अस्पृश्यांसाठी विभक्त मतदारसंघाऐवजी विधिमंडळात राखीव जागा ठेवण्याचा तोंडगा मान्य केला.

राजकीय स्तरावर दलित चळवळ अधिक व्यापक करण्यासाठी बाबासाहेबांनी १९३६ साली 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' स्थापन केला. "डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३६ ते १९४२ पर्यंत स्वतंत्र मजूर पक्षाच्या माध्यमातून अस्पृश्यांचे नेतृत्व केले होते. जुलै १९४२ मध्ये नागपूर येथे मदासचे राबबहादुर एन. शिवराज यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अधिवेशन भरवून अखिल भारतीय स्तरावर अस्पृश्यांचे राजकारण करण्यासाठी 'शेड्यूल कास्ट फेडरेशन' ची स्थापना केली. परंतु फेडरेशनच्या अपयशामुळे त्यांनी दुसरा एखादा सर्वसमावेशक पक्ष स्थापनेचा विचार करून त्यास 'रिपब्लिकन पक्ष' असे नाव देण्याचे ठरविले होते. परंतु त्यांच्या निघनामुळे त्यांना ते शक्य झाले नाही. परंतु डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अनुयायांनी त्यांच्या स्वप्नातील रिपब्लिकन पक्षाची स्थापना ३ ऑक्टोबर १९५७ रोजी नागपूर येथे केली. एन. शिवराज यांची पक्षाचे अध्यक्ष म्हणून निवड झाली तर डॉ. राजाभाऊ खोन्नागडे यांची जनरल सेक्रेटरी म्हणून नियुक्ती करण्यात आली."११ राजकीय पक्षाच्या माध्यमातून संसदीय लोकशाहीत सहभागी होण्यासाठी दलित, वंचित उपेक्षित समाजघटकांना न्याय मिळवून देणे हे डॉ. आंबेडकरांच्या राजकारणाचे ध्येय होते.

डॉ. आंबेडकरांनी प्रबोधनाबरोबरच लोकशिक्षण साधावे यासाठी पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या माध्यमातून मुंबई, औरंगाबाद, महाड याठिकाणी महाविद्यालये सुरू केली. दलित मुक्तीचा मार्ग ज्ञानाशिवाय- शिक्षणाशिवाय शक्य नाही; हे फुल्यांचे तत्वज्ञान त्यांनी अंगिकारले होते. म्हणून दलितांच्या उत्थानासाठी शिक्षणाप्रसाराला त्यांनी प्राधान्य दिले. डॉ. आंबेडकरांच्या शिक्षणसंस्थांमधून शिकलेले अनेक तरुण पुढे दलित चळवळीचे निष्ठावंत कार्यवते म्हणून पुढे आले. हे देखिल डॉ. आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीचे फलितच म्हणावे लागेल.

हिंदू धर्मातील जातीव्यवस्था व वर्णव्यवस्था हे दलित अस्पृश्यांच्या उपेक्षित, शोषित, वंचित स्थितीचे मुळकारण आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. याची कारणमीमांसा करतांना ते म्हणतात, "हिंदू धर्मात समाविष्ट होणाऱ्या जाती उच्चनीच भावनेने प्रेरित झाल्या आहेत. हिंदूसमाज हा एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे की, या मनोऱ्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही. ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असो त्याला वरच्या मजल्यावर प्रवेश नाही. उघड भाषेत बोलायचे म्हणजे जातीजातीत असलेल्या या उच्चनीच भावना गुणांगुणांच्या पायावर झाल्या आहेत असे नाही. उच्च जातीत जन्मलेला तो मग कितीही अवगुणी असो तो उच्च म्हणावयाचा; तसेच नीच जातीत जन्मलेला मग तो कितीही गुणी असो तो नीचच राहावयाचा."१२ अशा या हिंदू धर्मात दलित -अस्पृश्यांना कधीच समतेची वागणूक व हक्क मिळणार नाही; याची डॉ. आंबेडकरांना जाणीव झाली होती. म्हणून १३ ऑक्टोबर १९३५ रोजी 'यवला' येथे डॉ. आंबेडकरांनी दलितांच्या सभेत बोलतांना, "मी हिंदू म्हणून जन्माला आलो असलो तरी हिंदू म्हणून मरणार नाही." असे जाहीर करून धर्मातराची घोषणा केली.१३ दलितांना हिंदूंच्या पिढ्यानपिढ्याच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी त्यांनी खूप विचारपूर्वक धर्मातराचा निर्णय जाहीर केला होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १९३५ साली धर्मातराची घोषणा केल्यानंतरही हिंदू धर्माला सुधारण्यासाठी पुढील २० -२१ वर्षे त्यांनी संघो दिली. परंतु हिंदू धर्म दलित-अस्पृश्यांना समानतेची वागणूक देण्यास तयार नसल्याची पूर्ण खात्री पटल्यावर त्यांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या असंख्य दलित बांधवांसह नागपुरच्या दीक्षा भूमीवर बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. धर्मातराची अनिवार्यता का होती हे स्पष्ट करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात, "स्वराज्याचे महत्त्व जितके देशाला आहे, तितकेच धर्मातराचे महत्त्व अस्पृश्यांना आहे. धर्मातर आणि स्वराज्य या दोहोंचा अंतिम हेतू म्हणजे स्वातंत्र्याची प्राप्ती; आणि स्वातंत्र्य हे जर मनुष्य मात्राच्या जीवनाला आवश्यक अशी वस्तू आहे तर ज्या धर्मातरापासून अस्पृश्यांना स्वतंत्र जीवन प्राप्त होऊ शकते, ते धर्मातर निरर्थक आहे असे कोणालाही म्हणता येणार नाही."१४

अशा प्रकारे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वामुळे दलित चळवळ ही क्रियाशील व विद्रोही बनली. पिढ्यानपिढ्या अन्याय, अत्याचार व गुलामगिरी सहन करणाऱ्या दलितांना डॉ. आंबेडकरांनी 'शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा' हा मूलमंत्र देऊन त्यांच्यामध्ये आत्मभान निर्माण केले. न्यायासाठी व समतेसाठी संघर्ष करण्याची प्रेरणा दिली. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या महापरिनिर्वाजानंतरही त्यांचे विचार व कार्य सदैव दलित चळवळीची प्रेरणा व मार्गदर्शक बनून राहिले आहे.

सारांश व निष्कर्ष :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांपूर्वी महाराष्ट्रात दलितमुक्तीची चळवळ एक मानवमुक्तीची चळवळ म्हणून महात्मा फुले, महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे, राजर्षी शाहू महाराज यांनी चालविली होती. परंतु डॉ. आंबेडकरांपूर्वीच्या मानवमुक्तीच्या चळवळीपेक्षा बाबासाहेबांच्या

नेतृत्वाखाली सुरु झालेल्या दलित चळवळीने नविन इतिहास निर्माण केला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चालविलेल्या चळवळीने विद्यार्थ्यांच्या गुलामगिरीच्या जोखडात अडकून पडलेल्या दलितांना (गुलामांना) गुलामगिरीची जाणीव करून दिली. तसेच त्यांना शिक्षणरूपी बांधणीचे दुध पिण्यास सांगून; शिक्षा, संघटित व्हा व संघर्ष करा हा मूलमंत्र दिला. त्यामुळे हजारो वर्षांपासून गुलामगिरीच्या जोखडात निर्द्रीप्त पडलेला दलित, शुद्र, अस्पृश्य समुदाय जागा झाला आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली समतारसंघर्षासाठी तयार झाला.

दलितांना हिंदू समाजव्यवस्थेत कोणतेही स्थान नव्हते. त्याचे जगते हे दुसऱ्यांच्या दयेवर अवलंबून होते. म्हणून त्यांना अस्मिता या स्वाभिमान या गोष्टीचा गंधही नव्हता. अशा या लाचार, शोषित, वंचित, उपेक्षित, शुद्र, अस्पृश्य व दलितांना त्यांच्या माणूस म्हणून असणाऱ्या समतेच्या न्याय्य हक्कासाठी डॉ. आंबेडकरांनी संघर्ष उभा केला. त्यासाठी वृत्तपत्रे, बहिष्करांची संघटना, शिक्षण संस्था आणि राजकीय पक्षांची स्थापना करून बाबासाहेबांनी दलितांमध्ये जागृती घडवून आणली. भारतीयसाठी राजकीय सुधारणा देणाऱ्या गोलमेज परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी दलितांचे पुढारी म्हणून सहभाग घेतला व त्यांच्यासाठी विभक्त मतदारसंघ मिळविले. पुणे करारानंतर किमान दलितांसाठी विधिमंडळात राखीव जागा मिळविल्या. अखेरीस धर्मांतर करून दलितांना हिंदूंच्या समान दर्जा मिळवून देण्यासाठी बौद्ध धर्माचा स्वीकार केला. याप्रकारे डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली दलित चळवळ मानवमुक्तीची चळवळ बनली. तसेच ती जगभरातील दलितांच्या चळवळीसाठी मार्गदर्शक ठरली.

संदर्भ :-

- १) लोकराज्य, नोव्हेंबर - डिसेंबर २०१९, पृ. ४६
- २) दीपा सावळे / मोरे : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१३, पृ. २८८
- ३) अनिल कठारे : आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास (१८१९ ते १९६०), विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २००९, पृ. ४५०
- ४) उपरोक्त क्र. २, पृ. २८८-२८९
- ५) ज्ञान, पृ. २८९
- ६) उपरोक्त क्र. ३, पृ. ४५१-४५२
- ७) वि. मा. बाचल : भारतीय राजकीय विचारवंत, के. सावर पब्लिजे शन्स, पुणे, २००९, पृ. ३९२
- ८) ज्ञानान गजर्भये : भारतीय रिपब्लिकन पक्ष बहुजन महासंघाची भूमिका आणि राजकारण, वेद मुद्रा प्रकाशन, अमरावती, २०११, पृ. ३०-३२
- ९) अ. म. सहस्त्रबुध्दे (संकलन) : भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे १०१ मौलिक विचार , लोकवाङ्मय ग्रंथ, मुंबई, २०१०, पृ. ६
- १०) उपरोक्त क्र. ३, पृ. ४५७
- ११) उपरोक्त क्र. ९, पृ. ४२